

УДК 811.161.3'374

Н.П. ПЯТРОВА

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У БЕЛАРУСКОЙ МОВЕ (ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧЫ АСПЕКТ)

Акрамя камунікацыйнай функцыі, мова выконвае таксама і функцыю назапашвання і захоўвання культурнай інфармацыі аб умовах жыцця народа-носьбіта дадзенай мовы. Адметнасці побыту і звычайў беларускага народа, яго светапогляду, гісторыі і культуры, прыроды Беларусі і іншая інфармацыя краіназнаўчага характару адлюстравана ў нацыянальна-культурнай семантыцы намінацыйных адзінак беларускай мовы (слоў, фразеалагізмаў і моўных афарызмаў).

Лінгвакраіназнаўчы падыход да выкладання (і вывучэння) беларускай мовы як замежнай дазваляе далучыцца да асноўных каштоўнасцей беларускай нацыянальнай культуры праз вывучэнне нацыянальна-культурнай семантыкі моўных адзінак.

У фразеалагічным фондзе беларускай мовы шырока адлюстраваны краіназнаўчыя рэаліі, якія натуральна ўспрымаюцца носьбітамі беларускай мовы, але патрабуюць тлумачэння (перш за ўсё генетычных прататыпаў фразеалагізмаў) для тых, хто вывучае беларускую мову як чужую або як няродную. Шматлікія прыклады сведчаць пра цесную сувязь фразеалагізмаў з нацыянальнай псіхалогіяй, гісторыяй і культурай, што дазваляе разглядаць гэтыя адзінкі як каштоўны аб'ект лінгвакраіназнаўчага апісання беларускай мовы.

Вызначэнне аб'ёму і саставу фразеалагічных адзінак для апісання ў спецыяльным лінгвакраіназнаўчым слоўніку з'яўляецца адной з актуальных праблем беларускага лінгвакраіназнаўства і айчынай фразеаграфіі.

Мова, як вядома, найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі, таму яе першасная функцыя – камунікацыйная. Акрамя гэтага, яна выконвае і так званую “кумуляцыйную” функцыю – назапашвання і захоўвання культурнай інфармацыі аб умовах жыцця таго народа, які з'яўляецца носьбітам дадзенай мовы.

Адметнасці беларускай прыроды, побыту і звычайў беларускага народа, гісторыі, літаратуры і мастацтва Беларусі, яе грамадска-эканамічнага ўкладу адлюстраваны ў пэўнай сукупнасці значэнняў моўных адзінак, якую прынята называць нацыянальна-культурнай семантыкай. Усе ўзроўні беларускай мовы ўтрымліваюць нацыянальна-культурную інфармацыю, але найбольшая яе акумуляцыя назіраецца ў намінацыйных адзінках, да якіх адносяцца, найперш, словы і фразеалагізмы, а таксама моўныя афарызмы (прыказкі і крылатыя выразы).

Адной з найважнейшых задач у выкладанні (і вывучэнні) мовы як замежнай з'яўляецца так званая “акультурацыя” – засвойванне чалавекам, які вырас у асяроддзі адной нацыянальнай культуры, асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей іншай нацыянальнай культуры. Таму тым, хто жадае вывучыць беларускую мову, неабходна не толькі засвоіць моўныя адзінкі, авалодаць маўленчымі навыкамі і ўменнямі, але і далучыцца да асноўных каштоўнасцей беларускай нацыянальнай культуры – паспрабаваць “убачыць мову вачыма яе носьбіта”. Для гэтага прызначаны лінгвакраіназнаўчы падыход да выкладання (і вывучэння) беларускай мовы як замежнай. Менавіта ў межах лінгвакраіназнаўства адбываецца вывучэнне іншаземнай семантыкі моўных адзінак з мэтай засвойвання іх зместу, адценняў і канатацый на ўзроўні, максімальна набліжаным да іх успрымання носьбітамі беларускай мовы і культуры.

Тэорыя і практыка лінгвакраіназнаўства як уласна філалагічнай (пераважна лінгвістычнай) і як лінгвадыдактычнай дысцыпліны налічвае ўжо больш за тры-

цаць пяць гадоў. Асноўныя прынцыпы і метады лінгвакраіназнаўства ўпершыню былі выпрацаваны ў русістыцы ў пачатку 1970-х гг. пры стварэнні інтэграванай методыкі выкладання рускай мовы як замежнай [2].

Беларускае лінгвакраіназнаўства яшчэ толькі пачынае тэарэтычна і практычна самавызначацца ў айчыннай філалогіі і лінгвадыдактыцы. Праблема лінгвакраіназнаўчага апісання беларускай мовы ўпершыню была пастаўлена ў сярэдзіне 1990-х гг. [6] і паслядоўна вырашаецца пакуль што толькі на матэрыяле моўнай афарыстыкі (прыказак і крылатых слоў) [4; 7]. Актуальнымі пытаннямі беларускага лінгвакраіназнаўства з'яўляюцца вызначэнне яго аб'ёму (адрозненне ад "лінгвакраязнаўства" [1] як асобнай дысцыпліны з зусім іншымі мэтамі [10]), прадмета і задач (пры вывучэнні беларускай мовы не толькі як замежнай, але і як другой ва ўмовах руска-беларускага білінгвізму) [5; 8], апісанне лінгвакраіназнаўчага зместу намінацыйных адзінак беларускай мовы, укладанне лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў (лексічных і фразеалагічных) і інш.

У фразеалагічным фондзе беларускай мовы [11] шырока адлюстравана гісторыя, нацыянальная культура, светапогляд, умовы штодзённага жыцця беларусаў. Сувязь фразеалагізмаў з нацыянальнай псіхалогіяй і рэаліямі нацыянальнай гісторыі і культуры дазваляе разглядаць гэтыя адзінкі як аб'ект лінгвакраіназнаўчага апісання беларускай мовы [1, с. 34].

Для лінгвакраіназнаўства найбольш цікавым у семантыцы фразеалагізма з'яўляецца арганічнае спалучэнне прамога і пераноснага планаў. Гэтыя два планы ўспрымаюцца носьбітамі беларускай мовы як складанае цэлае, як адзінства. Але для тых, хто вывучае беларускую мову як чужую, неабходна раскрываць і тлумачыць генетычны прататып фразеалагізма – зыходнае свабоднае словазлучэнне. Сваім узнікненнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) генетычна свабодныя спалучэнні слоў абавязаны пэўным звычаям, традыцыям, адметнасцям беларускай прыроды, побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі.

Найбольшую лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць маюць фразеалагізмы ўласна беларускага паходжання [12], сярод якіх сустракаецца вялікая колькасць адзінак з яркавай нацыянальна-культурнай семантыкай. Яны адлюстроўваюць наступныя краіназнаўчыя рэаліі.

1. Розныя перыяды сацыяльна-гістарычнага жыцця Беларусі знайшлі свой адбітак у нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Адным з характэрных кампанентаў этнічнай самасвядомасці беларусаў з'яўляецца іх уяўленне пра ўласную этнічную тэрыторыю [3, с. 26], якая акрэслена ў беларускіх фразеалагізмах адпаведнымі геаграфічнымі назвамі, напр.:

як *дзядзька ў Вільні ў значэнні 'разгублена, збянтэжана, непрывычна, ніякавата'* [12, с. 426], дзе згадваецца горад *Вільня*, які адыгрываў значную ролю ў XIII – XV стст. (у перыяд Вялікага княства Літоўскага, калі беларускія землі былі аб'яднаны ў межах адной дзяржавы і пачаліся працэсы кансалідацыі беларускага этнаса);

у *Магілёўскую губерню (трапіць, папасці, збірацца)* у значэнні 'ў замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю (трапіць, папасці, збірацца)' [12, с. 380-381], дзе ўжываецца назва *Магілёўская губерня*, якая была створана па водле загаду Кацярыны II у перыяд пасля 1772 г. на далучанай да Расіі ўсходне-беларускай тэрыторыі.

Адчуванне беларускім народам свайго агульнанацыянальнага гістарычнага мінулага таксама захавалася ў фразеалагізмах, напр.:

хварэць на пана ў значэннях 'доўга спаць, вылежвацца' і 'весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўлячы нечаканыя звычаі, імкненне да раскошы' [12,

с. 395], дзе адлюстроўваецца негатыўнае стаўленне беларускага народа да прывілеяваных слаёў грамадства – польскіх *паноў*, якое склалася ў XVI – XVIII стст. у выніку палітыкі паланізацыі і акаталічвання на беларускіх землях у складзе Рэчы Паспалітай;

за *дзедам шведам* у значэнні ‘вельмі даўно’ [12, с. 134], дзе захоўваецца памяць пра нашэсці шведскіх заваёўнікаў, якія двойчы прыходзілі на беларускія землі (1655, 1706 – 1708);

першай гільдыі ў значэннях ‘найвышэйшай якасці, адметны (майстар, штуккар)’ і ‘самы заўзяты, з крайнім праяўленнем якіх-н. якасцей (махляр, дармаед)’ [12, с. 303], дзе прататыпам з’яўляецца тэрміналагічнае спалучэнне, якім называўся адзін з саслоўна-падатковых разрадаў купецтва тых часоў, калі беларускія землі былі далучаны да Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай;

шарварку адрабляць у значэнні ‘марудна, абьякава, без старання рабіць якую-небудзь справу’ [12, с. 415], дзе захавалася назва прымусовай грамадскай працоўнай павіннасці – *шарваркі* – па будаўніцтве і рамонце дарог, мастоў, грэбляў у Вялікім княстве Літоўскім, Рэчы Паспалітай у XV – XVIII стст., а таксама ў Заходняй Беларусі ў 1921 – 1939 гг.

2. Адлюстраванне рэалій традыцыйнага побыту ў фразеалагізмах звязана як з матэрыяльнай, так і з духоўнай культурай беларусаў.

2.1. Назвы прадметаў традыцыйных рамёстваў, заняткаў, адзення, абутку сустракаюцца даволі часта. Напрыклад, на тэрыторыі Беларусі быў распаўсюджаны мукамольны промысел, але млыны існавалі пры буйных гаспадарках, асноўнай масе сялянства яны былі недаступны, таму беларускія сяляне выкарыстоўвалі ручныя жорны [3, с. 57], параўн.:

ні млён ні таўкач у значэнні ‘ні на што не здатны, няўмелы’ [12, с. 270], дзе ўжываецца назва сялянскай прылады – палкі, якой круцяць жорны, сячкарню (*млён*);

ні ў кола ні ў мяла ў значэнні ‘няўмелы, няздатны чалавек’ [12, с. 275], дзе згадваецца млынавое *кола*, а таксама прылада іншага рамяства – *мяла* – ‘мяліца, мялка, на якой лён або пяньку мнуць’;

выкручваць (выкруціць) сырыцу (з каго) у значэнні ‘поўнасю падпарадкоўваць сваёй волі, свайму жаданню; муштравачь каго-н.’ [12, с. 86], дзе ўжываецца назва саматужна вырабленай скуры, якую ў працэсе апрацоўкі пасля вымочвання мнуць і выкручваюць (*сырыца*);

плесці кашалі і плесці лапці ў значэнні ‘гаварыць абы-што, выдумваць’ [12, с. 306], дзе згадваецца традыцыйны хатні промысел – *пляценне* лапцэй і іншых вырабаў, і назва традыцыйнага сялянскага абутку – *лапці*.

2.2. Асаблівасці сямейна-шлюбных адносін, традыцыйных народных абрадаў і свят таксама знайшлі сваё адлюстраванне ў беларускіх фразеалагізмах, напр.:

следам за дзедам у значэнні ‘па шляху іншых, шляхам папярэднікаў (ісці, ехаць, рабіць што-небудзь)’ [12, с. 348], дзе перадаецца схема ўзаемаадносін у традыцыйнай беларускай сям’і: муж (маецца на ўвазе пад словам *дзед*) быў главой сям’і, яго аўтарытэт быў бяспрэчны, жанчына павінна была падпарадкоўвацца мужу [3, с. 73];

апошняя ў папа жонка ў значэнні ‘не апошні’ (як рэакцыя суразмоўніка на слова *апошні*) [12, с. 39], дзе падкрэсліваецца забарона для свяшчэнніка жаніцца другі раз;

на паповы сані (збірацца) у значэнні ‘паміраць’ [12, с. 242], дзе гаворыцца пра даўнейшы (часоў Кіеўскай дзяржавы) звычай – адвозіць нябожчыка да месца пахавання на санях у любую пару года, абрадам пахавання кіраваў поп;

на *пасад садзіць (каго)* у значэнні 'аддаваць замуж' [12, с. 242-243], дзе нагадваецца пра даўнейшы вясельны абрад: *пасад* – месца, на якім садзіць нявесту на вяселлі.

3. Вераванні, народныя ўяўленні, светаўспрыманне беларусаў шырока адлюстраваны ў фразеалагізмах, напр.:

цягнуць ваду на сваё кола ў значэнні 'рабіць усё на сваю карысць, служыць выключна асабістым інтарэсам, не клапацічыся аб іншых' [12, с. 403-404], дзе згадваецца павер'е беларусаў, што ўсякі млын і нават кожнае млынавое кола мае свайго асобнага алекуна-чорта;

гавары з чортам пацеры! у значэнні 'выказвання абурэння, незадавальнення тым, з кім немагчыма весці размову, ніяк нельга дамовіцца' [12, с. 92], *чортава вока* ў значэнні 'багністая бяздонная прорва' [12, с. 409], *чортава процьма* ў значэнні 'вельмі многа, вялікае мноства' [12, с. 409], *чорт дзяцей калыша (каму)* у значэнні 'каму-н. вельмі шанцуе' [12, с. 410-411], *як чорт панёс (каго, што)* у значэнні 'хто-н. ці што-н. вельмі хутка памчаўся (памчалася)' [12, с. 443] і іншыя фразеалагізмы паказваюць, наколькі моцнай у старажытнай свядомасці была вера ў нячыстую сілу, асноўным прадстаўніком якой быў чорт [9, с. 106];

няўрокам кажучы ў значэнні 'няхай і надалей будзе гэтак жа, без змен' [12, с. 277], дзе адлюстроўваецца даўняе народнае павер'е ў магічную сілу слова, літаральна – 'каб не сурочыць, сказаўшы што-н.';

як серада на пятніцу (крывіцца, касіцца) у значэнні 'з вялікім незадавальненнем, болем' [12, с. 439], дзе падкрэсліваецца хрысціянская традыцыя пасціць у сераду і пятніцу кожнага тыдня (у пятніцу пасціць трэба было больш строга, адсюль і параўнанне).

4. Асаблівасці прыроды Беларусі таксама прадстаўлены ў фразеалагізмах назвамі характэрных прадстаўнікоў жывёльнага і расліннага свету Беларусі, напр.:

дабры бабры – 'хітры, выкрутлівы чалавек' [12, с. 106-107], *злавіць лісіцу* – 'неасцярожна прапаліць вопратку пры агні' [12, с. 160], *воўк дарогу перабег* – 'вельмі шанцуе каму-н.' [12, с. 79-80], *начная зязюля* – 'жонка' [12, с. 257], *баранчык божы* – вобразна-метафарычная назва бакаса – балотнай птушкі з голасам, падобным да бляння [12, с. 45], *вомегам вылазіць* – 'адпомсціцца, не праходзіць бяследна' (*вомег* – другая назва балігалову, двухгадовай расліны з сям'і парасонавых, лісты якой пры ўжыванні выклікаюць хуткае атручэнне) [12, с. 77]; *чамярыца яго ведае* – 'невядома' (*чамярыца* – травяністая ядавітая лугавая расліна) [12, с. 407-408].

5. Этнапсіхалагічныя рысы беларусаў знайшлі адлюстраванне ў шэрагу фразеалагізмаў.

5.1. Маральныя каштоўнасці беларускага народа выяўляюцца ў такіх фразеалагізмах:

касіць дугой у значэнні 'не назапасіўшы корму для жывёлы, выпрошваць, купляць, пазычаць яго' [12, с. 189] – гэта асуджэнне безгаспадарчасці, проціпастаўленне гультайства працавітасці;

з ветру вярэйкі віць (звіць) у значэнні 'гаварыць, сцвярджаць што-н. без усякіх падстаў, пляткарыць, выдумваць' [12, с. 153], *плесці кашалі, плесці лапці* ў значэнні 'гаварыць абы-што, выдумваць' [12, с. 306], *у лапці абуць (каго)* у значэнні 'паступіць нядобрасумленна, ашукаць, падмануць каго-н.' [12, с. 379] – гэта непрыняцце падману, пляткарства, ашуканства.

5.2. Спрадвечны аптымізм і няўрымслівасць беларусаў яскрава паўстае ў выразах каламбурнага характару, напр.:

вароты пірагамі падпёрты (у каго) – 'усяго ўволю, колькі хочаш (пра багацце жыццё)' [12, с. 70], *выдраць лысаму валасы (валоссе)* – 'зрабіць ці, выхваля-

ючыся, мець намер зрабіць што-н. недарэчнае' [12, с. 84-85], *газеты чытаць – галадаць* (звычайна пра каня)' [12, с. 93], *(ляпнуць) як лапцем па цымбалах – вельмі недарэчна, нетактоўна* (сказаць што-н.)' [12, с. 430], *як старой бабе сесці (чаго) – вельмі мала* (звычайна пра зямлю)' [12, с. 440-441].

Такім чынам, у беларускай мове існуе цэлы пласт фразеалагізмаў, адметных сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай. Яе апісанне павінна праводзіцца асобна ў межах спецыяльнага лінгвакраіназнаўчага слоўніка. Пры вызначэнні аб'ёму і саставу адзінак, якія будуць апісвацца ў такім слоўніку, неабходна ўлічваць пэўныя краіназнаўчыя рэаліі, якія з'яўляюцца неад'емнай часткай нацыянальнай самасвядомасці нашага народа, складаюць яго менталітэт і патрабуюць адэкватнага, дакладнага і зразумелага тлумачэння для прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, што з'яўляецца адной з актуальных праблем беларускага лінгвакраіназнаўства і айчыннай фразеаграфіі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Басава, Г.І.** Лінгвакраіназнаўчы падыход у прэзентацыі беларускай фразеалогіі замежным студэнтам / Г.І. Басава // Роднае слова. – 2000. – № 5. – С. 34-35.
2. **Верещагин, Е.М.** Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990. – 247 с.
3. **Вонсович, Л.В.** Белорусоведение: учеб. пособие / Л.В. Вонсович. – Минск: Тетра-Системс, 2005. – 224 с.
4. **Іванова, С.Ф.** Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск: Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 262 с.
5. **Іванова, С.Ф.** Лінгвакраіназнаўчае апісанне беларускай мовы / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў // Избранные труды ученых МГУ им. А.А. Кулешова / Под ред. М.И. Вишневого. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2003. – С. 153-156.
6. **Іваноў, Я.Я.** Нацыянальна-культурная семантыка моўнай афарыстыкі (Лінгвакраіназнаўчы аспект) / Я.Я. Іваноў // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: тезисы докладов Международ. науч. конф., Минск, 5–7 октября 1994 г.: в 2 ч. / Белорусский гос. ун-т; редкол.: С.М. Прохорова (отв. ред.) и др. – Минск: Універсітэцкае, 1994. – Ч. 2. – С. 55-57.
7. **Іваноў, Я.Я.** Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я.Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы): манаграфія / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск: Веды, 1998. – С. 33-62.
8. **Іваноў, Я.Я.** Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраіназнаўства / Я.Я. Іваноў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў, Мінск, 21–25 мая 2000 г. / Рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 285-290.
9. **Казакова, І.В.** Этнічныя традыцыі ў духоўнай культуры беларусаў / І.В. Казакова. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 151 с.
10. **Карпенко, М.А.** Понятия “лингвокультурология”, “лингвострановедение”, “лингвокраеведение” и их соотношение / М.А. Карпенко // Язык и культура = Мова і культура: в 3 т. / Киевский гос. ун-т; отв. ред. С.И. Бураго. – Киев: Collegium, 1992. – Т. 3. – С. 89-91.
11. **Лепешаў, І.Я.** Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак-таў ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
12. **Лепешаў, І.Я.** Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.